

Акпарова А.Т., Жумабай уулу М.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ЭЛ АРАЛЫК АРЕНАДАГЫ ОРДУ

Акпарова А.Т., Жумабай уулу М.

МЕСТО КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ

А.Т. Акпарова, Zhumabai uulu M.

PLACE OF THE KYRGYZ STATEHOOD ON THE INTERNATIONAL SCENE

УДК: 347.15-45

Бул макалада Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эл аралык аренадагы орду жөнүндө каралган. Эл аралык мамилелеринин ар тараптуу өнүгүшү жөнүндө иликтөөлөр жүргүзүлүп учурдагы эл аралык орду жөнүндө маалыматтар камтылган.

Негизги сөздөр: мамлекеттүүлүк, тышкы саясат, өлкө, көзкарандысыз, маалымат.

В этой статье было рассмотрено развитие государственности Кыргызской Республики на международной арене.

Ключевые слова: государственность, внешняя политика, страна, независимость, информация.

This article has reviewed the development of statehood on the international scene.

Key words: statehood, foreign policy, country, independence, information.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин эл аралык мамилелерге өз алдынча катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Кыргыз Республикасы тышкы саясатында биринчи кезекте өзүнүн элинин кызыкчылыгын коргоо максатында, жаңы демократиялык укук туткан, мамлекетти куруу үчүн тышкы ыңгайлуу шарттарды түзүү максатын көздөшкөн.

Кыргызстандын тышкы саясаты: тынчтыкты Кыргыз Республикасынын чек араларынын туруктуулугун сактоо максатында, КМШнын жана дүйнө элдери менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо, КМШдагы улуттар аралык кагылышууларды токтотуу алардын Кыргызстанда болбошуна жол бербөө. Чет элдик инвестицияларды эл чарбасында көбүрөөк тартуу. Эл аралык соодага улуттук өндүрүштүн продукцияларын алып чыгуу.

Бишкекте 1992-жылдын февраль айында АКШнын жана көп узабай эле Кытай Эл Республикасынын, Россиянын, Түркиянын, Германиянын жана башка мамлекеттердин элчиликтери ачылган. 1992-жылдын 2-мартында Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болгон. Андан соң 1991-1993-жылдары Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигин дүйнөнүн 128-мамлекети таанып, 80 ашуун мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Кыргыз Республикасынын өз алдынча мамлекет катары кадыр-барктуу бир катар эл аралык уюмдардын Бириккен Улуттар Уюмунун жана ОБСЕ, МВФ, ЮНЕСКО жана башка мүчөлүгүнө кабыл алынган. Тышкы саясатынын максатына жана принциптерине ылайык Кыргыз Республикасы тез арада эле эл аралык аренада колдоого ээ болуп, кеңири таанылган. 1998-жылы Кыргызстандын көз карандысыздыгын 135 мамлекеттер тааныган. Дүйнөнүн 91 мамлекети менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн.

1992-жылдын август айында Кыргызстандын көп кылымдык тарыхында биринчи болуп Бишкек шаарында Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы болуп өткөн. Бул Курултайга дүйнөнүн 20 өлкөсүндө жайгашкан кыргыздардын өкүлдөрү келип катышышкан. Ар түрдүү себептерге байланыштуу чет мамлекеттерде жашап калган кыргыздардын катышуусу менен өткөн бул Курултай Кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин өнүгүшүндөгү орчундуу окуялардан болгон.

Борбордук Азиянын жана Казакстандын мамлекет башчылары СССР кулаган учурдан тартып эле өз ара байланыштарды жана жардамдашууну биринчи планга коюшкан. Бул багыттагы келишимдерге Кыргызстан, Казакстан менен 1991-жылдын 18-февралында, Өзбекстан менен 14-мартта Түркмөнстан менен 18-июлда кол коюшкан.

Достук, кызматташтык, экономикалык илимий-техникалык жана маданий жактан жардамдашуу боюнча маселелер Борбордук Азиянын беш республикасынын жетекчилери менен биргеликте 1991-жылы Ташкентте өткөн жолугушусунда ырааттуулук менен талкууланган.

Бул жолугушууда жыйынтыктоочу документ кабыл алынган. Орто Азия Республикаларынын жана Казакстандын мамлекеттер аралык консультативтик Советтин түзүү макулдашылган. Натыйжада Борбордук Азияда интеграция процессине кеңири жол ачылган. 1994-жылы Казакстан, Өзбекстан жана Кыргызстандын ортосунда бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндө келишимге кол коюлган.

Борбордук Азияда бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү идеясы 1994-жылы үч республиканын президенттеринин Алматадагы жолугушуусунан кийин ишке ашырыла баштаган.

Бул мамлекеттин жетекчилеринин 1995-жылдын 12-февраль айындагы кезектеги жолугушусунда мамлекет аралык Совет жана анын институттары жөнүндөгү жобо бекитилген. Андан соң бул үч мамлекеттин союзу юридикалык жактан түзүлүп, иштей баштаган. Бул союздук үч республика өз ара байланыштарын чыңдоодо, Борбордук Азияда интеграция процессине өнүгүшүүндө манилүү милдет аткарууда.

Кыргызстандын тышкы саясатында Россия Федерациясы менен мамиле өзгөчө орунда турат. Бул тарыхый, экономикалык социалдык жана этностук факторлор менен байланыштуу. СССР тараган алгачкы мезгилде тартып Кыргызстан менен Россиянын ортосунда достук маанайдагы мамилелердин негиздери жөнүндө келишимдер түзүлгөн. Экономикалык кызматташтык соода экономикалык байланыш жана башкалар боюнча Өкмөттөр аралык

келишимдер иштей баштаган. Россия менен достук мамиленин чыңдалышы Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүндө өзгөчө роль ойнойт.

Кыргызстандын эл чарбасынын көп тармактарынын натыйжалуу иштеши жана рынок мамилелерине өтүшү көп жагынан Россияга байланыштуу болгон.

Кыргызстандагы улуттук демографиялык жана улуттук саясий кырдаалда эки өлкөнүн мамилелеринин чыңдалышын талап кылган. Анткени 1990-жылдын башында республиканын калкынын 44% тин орус тилинде сүйлөгөн ал түрдүү этностук бирикмелердин өкүлдөрү түзгөн.

Россия менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн алгачкы беш жылда эле 1992–1997-жылдары эки өлкөнүн ортосундагы социалдык экономикалык, согуштук байланыштарды жакшыртуу үчүн 120дан ашуун келишимдер түзүлгөн. Азыркы мезгилде Кыргызстандын Россия Федерациясы менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо үчүн аракеттерди күчөтүүдө. Достук кызматташтык жана өз ара жардамдашуу тууралуу келишимдер Кыргыз Республикасы Украина Белорусия жана башка өлкөлөр менен да түзүлгөн натыйжада бул республикалар менен совет мамилекетинин доорунда түзүлгөн мамилелердин айрымдары калыбына келтирип рынок мамилелеринин шартына ылайык өнүгө баштаган.

Бул багытта Кыргызстан эл чарбасынын бардык тармактары боюнча өз ара пайдалуу кызматташтыкты чыңдоого жана тереңдетүүгө аракеттенүүдө. 1990-жылы соода экономикалык, илимий-техникалык чөйрөдө транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданий жана туризм жана башкалары боюнча кызматташтыкты өнүктүрүү багытында өз ара келишимдерге кол коюлуп ишке ашууда.

Кыргыз Республикасы экономикалык жана социалдык байланыштарды түзүүдө да биринчи кезекте КМШга келген мамлекеттерге өзгөчө Орто Азия жана Казакстан менен байланышты өнүктүрүүгө көңүл бурган. 1990-жылдын биринчи жарымында Кыргызстан экспорт жана импорттук байланышында Россия, Казакстан, Украина, Түркмөнстан, Тажикстан, Белорусия андан кийинки орундарды ээлеп келген. Кыргызстан аларга тери буюмдарды, жүндөн, пахтадан, жибектен токулган кездемелерди, килем пахта буласын, сейрек кездешүүчү кендерди, гранит, мрамор жана керамика плиталарын жана башкаларды экспорттойт. Ал жактан Кыргызстан күйүүчү жана майлоочу майларды, таш көмүрдү, автомашиналарды, айыл чарба техникаларын, кара металл, газ жана башкаларды алып турат.

Азыркы мезгилде Кыргызстан кырктан ашуун алыскы, 11 жакынкы чет мамлекеттер менен экономикалык, экспорттук жана импорттук байланыштарды жүргүзөт. 1995-жылдын кийин Кыргызстан жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен болгон соода экономикалык байланыштарында өзгөрүүлөр болгон. Башында Россия Кыргызстандын эң чоң өнөктөшүү болуп келсе азыр биринчи орунда Кытай Эл Республикасынын соодасы ээлей баштаган. Бирок Кытайдан негизинен сапаты начар товарлар көп келүүдө. Экономикалык карым катнаштардын көлө-

мү боюнча Россия, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнүн денгээли бирдей болуп калды.

1990-жылы экономикалык байланышта Кыргызстандын экспортуна караганда импорту басымдык кылган. Буга республика импорттогон товарларды Кыргызстандын өзүнөн чыгаруу экспортту кенейтүү экономиканын негизги максаты. Учурда Кыргызстандын чет мамлекеттер менен биргелешип курган ишканалары, компаниялары жылдан жылга көбөйүп иштеп жатат. Карасак, Кыргызстан менен Канадалык жана Комеко корпорациясы Ыссык-Көл областындагы Кумтөр, Талас районундагы Жер-Үй алтын кендерин иштете баштады. Түштүк Кореялык Голстер фирмасы менен биргеликте Токмоктогу радио заводунда түстүү телевизор чыгарыла баштаган. АКШ менен биргеликте Жалал-Абадда, Англия Россия менен биргелешип Кант шаарында нефтинин кайра иштетүүчү заводдор, Швециялык фирмалар менен биргеликте балдардын тамак-ашын даярдоочу комбинат тери иштетүүчү, минералдык сууну бөтөлкөгө коюучу ишканалар курулган.

Жер жана агрардык реформаны ишке ашырууда айыл чарбасынын натыйжалуу тармакка айландырууда да экономикалык байланыштар манилүү ролду ойноду. Азыркы мезгилде Кыргызстан азык-түлүк продукцияларын өзүн-өзү толук камсыз кыла албай жатат. Мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдаланган учурда айыл чарба продукциялары экспорттоого толук жөндөмдүү экендиги илимий жактан далилденген. Ошондуктан дүйнөлүк банк Кыргызстанда өндүрүүчү 60 000 000 (60 млн.) \$ болгон Канаданын жана Израилдин адистерин республиканын 20 000га аянтына өздөрүнүн үрөнүн технологиясын пайдалануу менен дан өстүрүп жатышат.

Кыргызстандын айыл чарбасынын негизин түзүп келген кой чарбасын реабилитациялоодо да эл аралык байланыштарга өзгөчө көңүл бурулууда. Дүйнөлүк банк менен бирдикте республикада меринос кой чарбасын өнүктүрүү үчүн бөлүнгөн 16 млн америкалык доллардын биринчи этапка берилген бөлүгү максатсыз чаржайыт жумшалып кеткен. Ушуга байланыштуу кыргызстандыктар чет өлкөдөн алынган акчалар карызга берилип жаткандыгын убагы келгенде аны проценти менен кайтарып берүү керектигин түшүнүшү керек. Эгерде 1995-жылы республиканын сырткы карызы 600млн америкалык долларды түзсө 2007-жылы 2 млрд долларга барып калган.

Ошондуктан берилген жардамды өндүрүшкө максаттуу түрдө кайтарым болгудай денгээлде жумшоону эстен чыгарбашыбыз абзел экенин унутпайлы. Кыргызстан келечекте эл аралык рынокко жүндү, ферметацияланган тамекинин жалбырагын, пахтаны, көп жылдык чөптүн, кант кызылчасынын, гибриддик жүгөрүнүн, жашылча-бакча өсүмдүктөрүнүн уруктарынын көбүрөөк экспортторго мүмкүнчүлүктөрү бар.

Айыл чарбасынын чийки заттарын өнөр жай ишканаларында иштетип даяр продукцияларды чыгаруу республиканын экономикасына чоң пайда алып келмек. Ошондуктан азыркы мезгилде чыккан ишканаларды курууга көңүл бурулууда. Бул багытта биргелешкен ишканаларды курууга Италия, Түркия, Германия, Кытай, Англия, Япония, АКШ жана башка мамлекеттердин формалары активдүү катышууда.

Өткөн мезгилде импорттук товарлардын санын азайтууда эркин экономикалык зоналарды уюштуруу мааниси зор. Ушуга байланыштуу республикада Нарын, Каракол, Бишкек, аймак экономикалык зоналары түзүлгөн. Аларга чет өлкөлүк инвестицияларды кеңири пайдаланып, энергия, тамак-аш, дары-дармек женил жана оор өнөр жайынын продукцияларын чыгаруу үчүн жаратылыш ресурстары менен минералдык чийки заттарды пайдалануучу технологияны кеңири киргизүүгө болот. Эгемендүү Кыргызстандын социалдык чөйрөсү да эл аралык байланыштарды кеңейтүүдө. Бул биринчи кезекте билим берүү системасында көрүнүүдө. Азыркы кезекте чет өлкөлөрдө 3 миңден ашуун Кыргызстандыктар билим алууда. 1 миңден ашуун чет элдик студенттер биздин республикада окушат. АКШнын колдоосу менен Кыргыз-Америка университети, Россиянын түздөнтүз колдоосу менен Бишкекте Кыргыз-Россия Славян университети, Түркиянын колдоосу менен жаңы типтеги Кыргыз-Түрк «Манас» университети ачылган. Кыргызстанда жаны адистерди даярдоодо, өзгөчө айыл-кыштак жерлеринде билим берүү иштерин жакшыртууда БУУнун өнүгүү программасы «БУУ ОП» тарабынан жардам көрсөтүлүүдө. Бул программанын негизинде Кыргызстандын эл аралык университети жана Эл аралык бизнес менеджмент мектеби уюштурулган, элет жерлеринде бир катар мектептер курулган.

Эл аралык «Сорос-Кыргызстан» фонду Кыргызстандын Жогорку окуу жайларын, өзгөчө жалпы билим берүүчү мектептерди, лицейлерди, гимназияларды окуу китептерди, көрсөтмө куралдары, техникалык каражаттар менен жабдууда окутуунун деңгээлин көтөрүүдө, педагогдордун адистиктерин жогорулатууда үзүрлүү салым кошууда. 1993-жылы түзүлгөн «Сорос-Кыргызстан» фондунун азыркы кезде 45 программа боюнча иштейт. Алар негизинен басма иштерине студенттерге, аспиранттарга стипендия төлөөдө, окуу жайларын реформалоого багытталган. Бул фонд 1994–2006-жж. эле республиканын маданиятын көтөрүүгө 20 млн. Америкалык долларды жумшаган.

Сонку жылдарда эле Түштүк Кореянын, Япониянын, АКШнын, Түркиянын фирмаларынын жардамы менен республиканын телефон байланышы түп тамырынан бери жаңыланууда. Бишкекте Кытай Эл Республикасынын жардамы менен «Достук» Түркия менен биргелешип «Ак-Кеме – Пинара» мейманканалары курулуп иштеп жатат.

Кыргызстандын руханий турмушундагы байланыштар адабият жана искусство тармактары аркылуу өнүгүүдө. «Манас» эпосунун варианттары орус, англис, кытай, хинди жана башка тилдерге которулган.

Кыргыз адабияты чет өлкөлүк окуучуларды өзүнүн реалдуулугу, турмуштун татаал жактарын терең философиялык көз карашта чагылдырышы менен өзүнө тартып келген. Чет өлкөлүк адабиятчылар биринчи кезекте кыргыз элинин эпикалык чыгармаларына, өзгөчө Манас эпосуна кызыккан-

дыгы байкалат. Бул кызыгуу 1995-ж. «Манас» жылы деп жарыяланышынан улам өзгөчө жогорулаган.

Орус тилинин жардамы менен кыргыз жазуучулары Чыңгыз Айтматовдун, Аалы Токомбаевдин, К. Баялиновдун, Т. Сыдыковтун, Ш. Бейшаналиевдин жана башка чыгармалары КМШ нын гана эмес дүйнөнүн элдерине белгилүү болгон. 80–90-жылдары белгилүү кыргыз жазуучуларынын далай эмгектери чет тилдерге которулган бул иште котормочу адистердин көбүрөк даярдала башташы да өбөлгө болгон.

Кыргыз элинин талантуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн залкар чыгармалары аркылуу Кыргызстанды дүйнөгө кеңири тааныткан. Анын чыгармалары популярдуулугу боюнча дүйнөдө эң алдынкы орундарга чыгып, китептери дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө тараган. Дүйнөлүк адабиятта атайын Чыңгыз Айтматовду таануу багыты пайда болуп, жазуучунун чыгармачылыгын үйрөнүү боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча кинофильмдер чет мамлекеттерде тартылып, пьесалар дуйнонун белгилүү театрларында коюлууда. ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнө элдеринин 50 тилинде 150 жолу 8 млн ашуун нуска менен басылып чыккан. Улуу жазуучунун 1994-ж. чыккан «Кассандра тамгасы» аттуу романы Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын эң жогорку баскычта көтөрүлгөндүгүн айгинелейт. 1999-ж. Чыңгыз Айтматовтун 70 жылдык, ал эми 2004-жылы 75 жылдык тою эл аралык алкакта белгиленди. Буга байланыштуу жазуучунун чыгармаларынын популярдуулугу мурдагыдан да бийик деңгээлге көтөрүлдү. Чыңгыз Айтматов таануу илими жаны изилдөөлөр менен толукталды.

Эл аралык байланыштардын өнүгүшүндө Кыргыз Улуттук китепканасы да көп эмгектерди аткарууда. Азыркы күндө анда дүйнө элдеринин 70ке жакын тилдеринде чыккан 6-млрд ашуун түрдүү басмалар сакталат. Китепкананын фондусун толуктоодо эл аралык китеп алмашуу жолго коюлган. Бул аркылуу кыргыз окурмандары чет элдик илимдин, адабияттын жана искусствонун жетишкендиктери менен тааныша алышат. Өз кезегинде улуттук китепкана чет өлкөлүк окуучуларга окумуштууларга Кыргызстандын жетишкендиктерин тартуулайт.

Адабияттар:

1. История Киргизской ССР. т.ч.ф. 1990. К вопросу государственного строительства Кыргызстана Сб. док. ф. 1964 г.
2. Советский Кыргызстан в документах 1917-1967. Ф., 1983.
3. Ожукеева Т.О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане, Бишкек, 1993 г.
4. Нурбеков Н. История государства и права Кыргызской ССР (1918–1936). Выпуск 11. Ф., Изд. «Мектеп», 1970 г.
5. К вопросу государственного строительства советского Кыргызстана ст. док ф. 1964 г.
6. Кыргызы и Кыргызстан: Опыт нового исторического осмысления Б., 1993 г.
7. Үрстөнбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: кыскача энциклопедиялык сөздүк. Ф., 1990.

Рецензент: доктор юридических наук Джоробекова А.